

Т.К.Әлбеков,

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Жетекші ғылыми қызметкер, филол.ғ.к.
Алматы, Қазақстан
E-mail: tokhtar58@mail.ru
ORCID: 0000-0003-2481-663X

«АЛПАМЫС БАТЫР» ЭПОСЫНЫҢ ОҒЫЗ ВЕРСИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. «Алпамыс батыр» жыры – көнеден келе жатқан түркі халықтарына ортақ эпостық жыр. Жырдың бірнеше нұсқасы бар. Жырды бірқатар отандық және шетел ғалымдары зерттеп, салыстырмалы тарихи, генеологиялық, типологиялық талдау жасаған. Берілген мақалада біз эпостың оғыз версиясына тоқталып, оның тарихи негіздері жайлы сөз қозғаймыз.

Кілт сөздер: эпос, тарихи эпос, жыр, версия, нұсқа, қолжазба, фольклор, тарихилық.

Кіріспе. Түркі халықтарының тектік-нәсілдік жақындығы, қоныстану аумағының тұтастығы, тіл, дін мен діл туыстығы кейбір рухани мұралардың ортақ болып қалуына ықпалын тигізді. Әсіресе, сан ұрпақтың жадына ауызша жетіп, жатталып, кейінгі бірер ғасырдың аясында ғана хатқа түсіп, сақталып қалған эпостық туындылардың бауырлас халықтардың көбіне тән, еншілес құндылықтар екендігін көруге болады. Солардың бірі – «Алпамыс батыр» жыры. XX ғасырда КСРО аумағына еріксіз енген, тоқсаныншы жылдары ТМД ұйымының аясына жинақталған елдердің фольклортанушылары эпостың өзбек, қазақ, қарақалпақ нұсқаларын топтастырған «қоңырат» («Алпамыш», «Алпамыс»), көне батырлық ертегінің негізінде жеткен «Ал-тай» («Алып Манаш»), башқұрт, татар, ноғай жұрттары топтастырғани «қыпшақ» («Алпамыша», «Алпамша», «Алып-Мамшян»), ХҮ-ХҮІ ғасырларда Әзербайжан, Анадолы түріктерінен «Байбөрі, оның ұлы Бәмсі-Байрақ туралы әңгіме» деген атпен жазып алынып, «Қорқыт ата» кітабына енген прозалық шығарманың негізінде сақталған «оғыз» версияларын анықтап, іргелі түрде сан-алуан зерттеулер жүргізгені белгілі. Олардың арасында М.Әуезов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, А.К.Боровков, А.С.Орлов, И.А.Чеканинский, В.М.Жирмунский, Х.Зарифов, Ә.Марғұлан, Н.Смирнова, М.Ғабдуллин, Ә.Қоңыратбаев, Т.Сыдықов, И.Сағитов, Р.Бердібаев, С.Садырбаев, Ш.Ыбыраев, Т.Қоңыратбаев т.б. XX ғасырдың белгілі фольклортанушы ғалымдар бар.

Әдістер. Тарихи салыстырмалы, генеологиялық, типологиялық.

Талдау. Эпостың Әзербайжан жұртының, Анадолы түріктерінің халық шығармашылығында кездесетіндігін, әсіресе оның негізгі сюжеттік желісі оғыздардың эпикалық туындысы «Қорқыт ата кітабының» «Қамбөрі (Байбура-бек, Байбөрі) баласы Бәмсі-Байрақ туралы әңгіме» аталған тарауында қамтылғанын ғылыми тұрғыда негіздеушілердің алдыңғы қатарында В.М.Жирмунский тұрды. Академик-ғалым бұл шығарма мен «Алпамыс батыр» эпосының Қоңырат версиясының ұқсастығын: «Сходство «Бамси-Берека» с «Алпамышем» касается общих линий сюжета, состоящего в обоих случаях из тех же основных звеньев: рождение детей по мотиве бездетных родителей и обручение с колыбели; три богатырских состязания, сопровождающих сватство – скачка, стрельба из

лука, борьба; долголетнее пленение героя (после свадебные пира Бамси становится жертвой вероломного ночного нападения гяура, бека крепости Байбурб, который берет его в плен вместе с его джигитами и заточает в крепость); возвращение в день свадьбы своей жены с соперником», – деп айғақтай келіп, басты кейіпкердің өзіне ғашық болып қалған жау қызының көмегімен бостандыққа шығуы, елінде өзінің малшыларымен кездесуі, танылмастай кейіппен келіп «кімнің жау, кімнің дос» екендігін білмекші болуы, тойға дайындалып жатқан ас қазандарын төңкеруі, өзінің бұрынғы садағымен жарысқа түсуі, әйелмен, қарындасымен, қалыңдығымен айтысқа түсуі т.б. жекелеген мотивтердің тізбегі кездесетіндігін ғылыми дәлелдеген еді (Жирмунский, 1959: 37).

Туындының Алтай (VI-VIII ғғ.) – Сырдария (IX-X ғғ.) – Кавказ аумағы, Кіші Азия (XI-XVI ғғ.) бағыттары бойынша таралу кезеңдерінде түрлі өзгерістерге, жаңғыруларға ұшырауына байланысты бізге таныс қоңырат версиясына сәйкес келмейтін тұстары да жоқ емес. Мысалы, ортазиялық версияның негізгі нұсқаларындағы басты кейіпкерлер Алпамыс – Бәмсі-Байрақ; Байбөрі – Байбурабек (Қамбөрі, Байбөрі); Байсары – Бәйбіжанбек; Гүлбаршын (Баршын)– Бану–Шешек; Ұлтан таз – Жарташық т.б. Осы соңғы кейіпкер Алпамыстың құлы да, асыранды баласы да емес, Бәмсі – Байрақтың өте жақын досы. Бірде Байрақ қалыңдығы өз қолымен тігіп, сыйлаған көйлегін әлгі Жарташыққа сыйға тартады. Кейін өзі жау қолына түсіп, жер астында (зынданда) тұтқында отырғанда оның «өлгендігін» дәлелдеу үшін сол көйлекті Бану-Шешекке көрсетіп, алдап, некелеспекші болады.

Екі версияның ең толымды ерекшеліктері құдаласу мотивіде кездеседі. Қоңырат редакцияларында екі бай перзент сұрап Жаратқанға жалбарынады, әулие-әмбилердің аруағына зиярат етіп, жалынады. Олардың сол бір меймаза шақтарында екеуінің қай-қайсысынан ұл мен қыз туатын болса, құда болуға уәделесіп, белқұда атанады. Ал оғыз версиясында (Қорқыт ата кітабында) Байбөрі мен Бәйбіжанға Баяндүр ханның тойына жиналған айтулы батырлар, бек-тер көкке қол жайып ниет етіп Тәңірден перзент беруді сұрайды. Бәйбіжан ел алдында егер қызды болған жағдайда, қызын Байбөрінің ұлына ұзататынын айтып, ант береді. Бұл версияда дүниеге келген ер бала алып болып тумайды және қалыңдығын арнайы іздеп шықпайды. Негізгі кейіпкердің батырлық іс-әрекеттері де жырдағыдай «қылыш шаппайтын, отқа жанбайтын, суға батпайтын», жалғыз өзі бүкіл жауды жайратып тастайтын сиқырлы (магиялық) күш-қуаттың иесі ретінде әсіреленбейді. Аты да – Байшұбар сияқты қанатты тұлпар емес, бірақ батырға лайық, жүйрік жылқы. Бәмсінің соғыстағы қимылы да реалды, қалыпты, әдеттегі батырларға тән ұрыс әрекеттері санаға сиымды. Оның алғашқы ерлігі әкесінің тапсырмасымен Стамбулдан Бәмсіге арнайы темір шоқпар, емен садақ, су тұлпар әкеле жатқан саудагерлерді тонаған гәуірлермен өтеді. Осы шайқастағы ерлігіне байла-нысты қосымша «Байрақ» ныспын иеленеді. Оны Қорқыт абыз оғыз жұртының алдында, игі жақсылар мен бектердің ризашылығымен қояды.

Қоңырат версиясында кездеспейтін тағы бір өзгешелік күйеу жігіт пен қалыңдықтың үш түрлі сайысты суреттейтін оқиғада көрініс береді. Бұны академик Ә.Марғұлан «Қыз бөрі» ойыны деп санайды (Марғұлан, 1985:179). Шынында Бану-Шешектің жігітті сынау үшін ойлап тапқан ойыны болуы да мүмкін. Алайда, бұл сынақ жауласқан екі батырдың жекпе-жегінен кем болмайды. Күйеу жігіттің қалыңдықпен күш сынасуы батырдың қалыңдығымен күресуі түркі-монғол халықтарының көне эпикалық шығармаларында жиі кездеседі. Дәл осындай сарын қазақтың «Аңды–Қарақыз» ертегісі мен «Еңлік-Кебек» жырында (мергендікті сынасады) қамтылған.

«Қорқыт ата кітабында» жырдың қазақ, өзбек, қарақалпақ нұсқаларында ұшыраспайтын кейіпкерлер де орын алады. Солардың бірегейі – оғыздардың абызы, кемеңгер ақылшысы Қорқыт ата. Бір ескерерлік жайт, туындыда оғыздардың ханы да, бектері мен бай-бағландары да келелі мәселелерді, тіпті отбасындағы кейбір күрделі жағдайларды да бектердің бас қосуында, солардың ұйғаруынан кейін ғана шешілетіндігі қызықты баяндалып отырады. Бәмсіге қосалқы есім қойғанда да, оған қалыңдық айттырып қаражүрек Қаршарға барғанда да, ең соңында Бану-Шешекке үйленгенде де Қорқыт ата араласып, батасын береді.

Әсіресе, жырдың қоңырат версиясында кездеспейтін ақылы кемдеу, ал сотқарлығы басымдау Бану-Шешектің ағасы Қаршарға тағы да бектердің шешімімен құда түсуге барғанда, Қорқыт ата басын өлімге тігеді. Бұрын қарындасын айттырып келген құдаларды түгел өлтіріп келген Қаршардан қой бас, ешкі бас айғырларды кезек мініп қашқан Қорқыт, аяғында оның қолына түседі. Алайда, ажалмен алысқан абыз оның қылыш көтерген қолын сиқырмен байлап тастайды. Екі жақ келісімге келіп, қалың мал шартына бәтуаласады. Сондағы Қаршардың сұрағаны: «Келеге түспеген мың үлек, үйірге түспеген мың айғыр, саулық көрмеген мың қошқар, құйрығы мен мойныны жоқ мың ит, мың бүрге» болады. Алдыңғы үшеуін Байрақтың әкесі Байбөрі табады, ал кейінгілерін Қорқыт өз міндетіне алады. Уәде бойынша қалың малдың ретін көрсеткенде әумесер Қаршар қалыңның алдыңғы үш түріне ризалығын білдіріп, иттерге келгенде мәз болып күліп, бүргелер жайын сұрайды. Оларды Қорқыт бір үңгірге жинап, кірер тесікті бекітіп қойған екен. Құданы жалаңаш күйінде соған кіргізіп, қалың бүргенің талауына түсіп әбден қиналғанда сыртқа шығарады. Жабысқан бүргеден құтыла алмай жанталасқан Қаршарды суға түсіріп, құтқарып алады. Сөйтіп, амалсыздан қарындасының ұзату тойын жасап, ұрын барып, қызықтан кейін ұйқы үстінде гәуірлер қырық жігітті өлтіріп, Бәмсі-Байрақты тұтқындап кетеді (Әдеби жәдігерлер, 2007: 345-346).

Осы реттегі қалың малдың түрлері, атап айтқанда «келеге түспеген мың үлек, үйірге түспеген мың айғыр, саулық көрмеген мың қошқар» сияқты түліктердің жыныстық са-пасы іріктелген оқиғалар қазақ аңыздарында да кездесетіні белгілі. Бұл халық шығармаларының көпшілігі Асан қайғыға, оның Жерұйығы – Жиделі Байсынды іздеуіне байланысты туындаған. Солардың бірі 1939 жылы Қыпшақбайұлы Ысқақбек деген ақсақалдан жазып алынған «Асан қайғының қызы Жұпар» аталған аңызда: «Асанқайғы деген кісі жеті жыл желмая мініп, қоныс қарап ұнатқан жері Жиделібайсын деген жер екен. «Құдай жаратқан жердің оңдысы. Адам жүзге келмей өлмеген, қойлары жылына екі қоздаған, жер шүйгіні сол екен», – дегенде, халық: «оған қалай жетеміз»,– депті. Асан айтады: «Оған жету оңай, малды үш жыл ту қылып желдендіріп, жылқыға айғыр салма, қойға қошқар қоспа, түйеге бура қоспасақ болады», – дегенді», – деп мұны, ең алдымен төрт түлік малдың қоңын көтеруге, екіншіден, алыс, әрі қиын-қыстау жолда мал төлдеп, қиындықтар тудырмау үшін осындай әрекеттер істегендігі сөз болады (Бартольд, 1962: 265).

Алпамыс туралы сөз (әңгіме, аңыз, ертегі) басында Алтай өңірінде туындап, Сыр өңірінде жырға айналып кейін оғыздардың қоныс аударуына байланысты Кавказға, Кіші Азияға көшіп, араға ондаған, жүздеген жылдар салып қайтадан эпикалық әңгімеге айналып, соны бір үлгісі «Қорқыт ата кітабына» еніп кеткендігін Анадоллының әр өңіріне тарап кеткен «Бейрек (Байрақ) туралы» ертегілердің түрлі нұсқаларынан (10-нан астам) айқын аңғаруға болады. Алайда, олардың сюжеттер желісі «Қорқыт ата кітабындағы» жырмен толық сәйкес келе бермейді. Ертегі нұсқаларының көпшілігінде кітаптағыдай Салор-Қазанның Баяндүр ханмен, өзге де бектермен байланысы, сондай-ақ Қаршар мен Қорқыт атаның құдалыққа байланысты кездесулері сөз болатын оқиғалар қамтылмаған. Олардың көбінде Бейректің әкесі «оғыздардың патишаһы» делінеді (Albekov, 2017:33).

Бей-Бейрек туралы ертегілердің көпшілігінің мазмұнын салыстыра отырып В.М.Жирмунский олардың мынандай ортақ белгілерін анықтайды: перзентсіз ата-анадан баланың ғажайып тууы (әлие-әмбилердің батасымен) және оған лайықты аттың дүниеге келуі, балаға ат қою (сол әулиелердің қатысуымен), жекпе-жек күш сынасу арқылы қалыңдықпен танысу, некелесу, батырдың қолға түсуі (сиқырлы түс көру сәтінде), ұзақ уақыт тұтқында отыруы, саудагерлердің қалыңдығының тұрмысқа шығуы жөнінде хабар беруі, жау қызының тұтқынан шығуына көмектесуі, атының табылуы, қалыңдығының тойы үстінде еліне жетуі, киімін, түр-келбетін ауыстыруы, қарындасымен, анасымен кездесуі («Алпамыс батыр» жырындағыдай кәрі түйе иесін, болмаса кәрі бие өзінің құлынын танып қалады), той кезінде садақ тартуы, өлеңмен айтысу, алдамшы күйеуді жазалау. Сондай-ақ кейбір нұсқаларында батырдың қалыңдығымен алғашқы кездесуі, тұтқынға түсуі, оның өлімі туралы жалған ақпараттың жетуі, көмекшілері мен делдалдардың араласуында (ақкөңіл

кемпір, койшы шал) сияқты оқиға тізбектері мен батырдың қалыңдықпен айқасына, еліне оралуына қатысты кейбір эпизодтарда айырмашылықтар ұшырасады (Жирмунский, 1959:42).

Ертегі нұсқаларында Бәмсі, Алпамыс немесе Гүлбаршын (Баршын), Бану-Шешек есімдері кездеспегенмен, барлығында дерлік басты кейіпкерлер Бай-Байрақ (Бей-Бейрек), Аққабак қызы (Ақ каваз қызы) аталады. Кітаптағы Жалғаншы баласы Жарташық бұл туындыларда Қалы уәзір (кейбірінде - Балташы) бейнесінде көрініс береді. Ол – әлем халықтарының, әсіресе түркі халықтарының ертегілерінде жиі кездесетін өзінің пайдасы үшін бойындағы жалғандық, айлакерлік, қулық, тапқырлық қасиеттерін орынды пайдалана білетін малшы тазшаның типтік бейнесі. «Қорқыт ата кітабында», Бай-Байрақ туралы ертегінің нұсқаларында Бәмсі-Байрақ-Бай-Байрақ қоңырат версиясындағы Ұлтан құл сияқты ел иесінің жоқтығын пайдаланып билікті күшпен басып алып, батырдың ата-анасы мен туыстарына, бір тайпа қоңырат жұртына зорлық-зомбылық жасамайды. Оның негізгі мақсаты – батырдың қалыңдығына қол жеткізу. Сол жолда сатқындыққа да, жалғандыққа да, аярлыққа да барады.

Кітап пен ертегі нұсқаларының және бір өзгешелігі – соңғысында бүкіл оғыз тайпаның ақылшы-кеменгері, бақсы-абызы Қорқыт атаның есімі аталмайды. Оның орнына кейіпкердің тууы мен ат қойылуына (кей нұсқада үйленуіне) ата, баба (деда) аталатын әулие-дәруіштің араласуы себеп болады. Ертегінің «Айхан оғыздардың патшасы» нұсқасында батыр қалыңдығына барар жолда оның ағасы жауынгер-қойшымен сайысқа шығып, жеңіске жетеді. Ал Бейректің әкесі оғыздардың патшасы ретінде суреттеледі. Батырдың елінен үшбу хабар алып келген керуенбасымен, өзіне ғашық болған жау-гәуірдің қызымен, елге оралғанда қарындасымен, әйелімен қайымдасқандағы диалогтарының көбінесе ән-өлең жолдарымен берілетіндігі шығарманың ертегілік нұсқалары «Қорқыт ата кітабын» жинақтаудан ертерек кезеңдерде шығарылып, халық руханиятына сіңісіпкеткендігін аңғаруға болады. Оның басты себебі жоғарыда айтылғандай, Алпамысқа қатысты халық шығармалары алдымен Сыр бойында жыр үлгісінде пайда болып, кейін Еуроазия ендігінің өзге де аймақтарына таралғандынан деп болжауға болады.

Тарихи деректерге, тіпті археологиялық жәдігерлерге сүйенгенде, біз айтып өткен жырдың оғыз версиясындағы батырдың аңға шығуы, жауынгер-қалыңдығымен үш түрлі сайысқа түсуі, қиындықпен қалыңдықты айттыру сияқты мотивтер «Қорқыт ата кітабы» жазылған ортағасырлардан тым әрі жатқандығын, ал «кітаптың» ХҮ ғасырдың ауқымында хатқа түскендігін тағы бір айғақтай түседі. Ол туралы шығыстанушы, фольклортанушы ғалымдардың пікірлері аз емес. Дегенмен, бұл мәселеге тағы да тоқталып, оған бірнеше дәйекті дәлелдер келтіріп кеткен жөн сияқты.

Біріншіден, академик В.В.Бартольд: «Қорқыт ата кітабындағы» батырлардың әскери әрекеттері армяндық белдеулерде өткенмен, олардың іс-әрекеттері гәуірлер делініп жүрген – трапезунттік гректермен, грузин, абхаздармен жүргізілді, – дей келіп, абхаздардың ислам дінін ХҮ ғасырдың бірінші жартысында қабылдағанын, ал Трапезунт түріктердің жаулауымен 1461 жылы өзінің саяси еркіндігінен айрылғандығын айтады (Крымский, 1916:204-205). Шығыстанушының осы пікірін қаперге алар болсақ, онда бұл өңірді 1360 жылы мұсылман дінін ұстанған әмірдің билегені туралы Ф.И.Успенскийдің (Жирмунский, 1960:15), түркіменнің Аққойлы тайпасының Баяндүр әулетінен шыққан Төрәлі сұлтанның 1348 жылы Трапезунтті шауып, үш жылдан кейін оның ұлы Құтлыбектің трапезунттік ханшайымға үйленгені жөніндегі А.Е.Крымскийдің зерттеулерінен дәйектер келтіруге болады (Гордлевский, 1916:100).

Екіншіден, «...кітапта» оғыздардың көсемі ретінде сөз болатын Баяндүр хан туралы да ғалымдардың ой-толғамдары түрліше болып келгені байқалады. В.В.Бартольд, И.П.Петрушевский, В.М.Жирмунский сияқты оқымыстылар оның туындыға формальді түрде, түркімендердің Аққойлы тайпасына жататын элиталық әулеттің атауы ретінде қарастырады. В.М.Жирмунскийдің пайымынша Баяндүр хан: «...имя этого эпического государя могло войти в огузский эпостолько с ХҮ в., как свидетельство гегемонии племя Баюндур среди огузов в период господства в Малой Азии туркменской династии «Белого

барана» (Петрушевский,1949: 41). Академик В.А.Гордлевский де осы пікірді қолдап, ХІУ-ХУ ғасырларда Кіші Азияда Баяндүр тайпасының билік жүргізуші болғандығын жазса (Гордлевский,1916:50), И.П.Петрушевский: «Вершины своего могущества держава ак-койунлу достигласередине XV в. при Узун-Хасане из династии Баюндуров (1457-1478 гг.), когда она включала в свои пределы «южный Азербайджан, Карабах, Армению, Курдистан, Диарбекир, Ирак арабский (Месопотамию), Ирак персидский (северо-западный Иран), Фарс и Кирман», а столица падишаха перенесена была в Тебриз (с 1468 до 1501 г.), – деген тұжырымға келеді (Агаджанов,1969:144).

Ал ХХ ғасырдың басында В.А.Гордлевский Анадолының шығыс аумағындағы Ахлат қаласына барған сапарында оның тарихына қатысты аңыз-әңгімелер жинастырып, атақты Баяндүр хан мен оның ұлының күмбезін көргендігін жазады (Гордлевский,1916: 4). Осы оқымысты аталған сапарында ел арасынан жазып алған аңыздарының бірсыпырасын кейін «Этнографические обозрѣніе» журналында жариялап отырды. Солардың бірінде Баяндүр ханның халық игілігі үшін атқарған еңбегінің бір мысқалын былайша баяндайды: «Въ Ахлатъ царствовало семь падишаховъ – Хасанъ, Байындыра др. Хасанъ построиль въ городъ мечеть, Байындырь завящаль мечеть богатые вакфы, уже расхищенные. Они выстроили также «куббэ» дозорные башни, откуда часовой смотрель, не не подступает ли неприятель...» (Абул-Гази,1983:20). Жинаушы Баяндүр ханға қатысты журналдың осы санында «Таинственная пищера» атты тағы бір аңызды ұсынған. Ол туындыда бір қойшы белгісіз үңгірден мол қазына тауып, Баяндүр ханның қызына құда түседі. Қалыңға сұраған асыл тастардың бәрін беріп, қызбен некелеседі. Бірақ хан қызына қазынаның орнын біліп беруге тапсырма береді. Қыз неше түрлі айламен білмек болады. Қойшы оның көзін байлап апарып, дәл солай үйіне қайтарып отырады. Ызаланған хан қойшыны өлтіргенмен, қазынаны таба алмайды (Абул-Гази,1983:21).

Көрсетілген пікірлерді түйіндей отырып төмендегідей тұжырымдарға келуге болады: біріншіден, «Қорқыт ата кітабындағы» Бәмсі-Байрақ оқиғасына қатысты сирек болса да көрініс беретін Баяндүр ханды тарихи тұлға деуге негіз бар. Бұлай кесіп айтуымыздың себебі – жоғарыда аталған ғалымдардың келтірілген пікірлерін жоққа шығару емес, жеке ойымызды білдіру. Ғалымдардың осы реттегі басты кемшілігі түркілердің шежірелік жүйесін, оның тарихтағы орнын дұрыс білмеуінде деп түсінеміз. Ал түркі рулары мен тайпаларының негіздері көбіне жеке адамға, тарихи тұлғаға барып тірелетіні белгілі. Сондықтан Баяндүр ғалымдар көрсеткендей эпикалық кейіпкер болғанымен, оның түптегі түркімен жұртының рубасы ма, тайпа көсемі ме, қайраткері ме, немесе ханы болды ма, әйтеуір, тарихи тұлғасы екендігі анық.

Екіншіден, В.М.Жирмунскийдің Алпамыс туралы халық туындысының (жыр болуы да мүмкін – Т.Ә.) Сырдарияның төменгі ағысынан Селжүк әулеті сұлтандарының ықпалымен оғыздар арқылы алдымен ХІ ғасырда Таяу Шығысқа, одан кейін Иранның солтүстігі, Кавказ бен Кіші Азияға тара-лып, ХУ ғасырда Қорқытқа қатысты жазба шығарманың бір тарауына негіз болғаны жөніндегі тұжырымымен толық келісуге болады. Оғыз мемлекетінің этникалық құрамы көбіне түркі және түркіленген парсы тілдес ру-тайпалар жасақталған көшпелі, жартылай көшпелі өмір-салтын ұстанғандықтан (Якубовский,1929:144), олардың жаулап алған жерлердегі халықтардың ділімен, мәдениетімен, отырықшылық тұрмысымен жақындасуына, жазба әдебиетке ауысуына ондаған жүздеген жылдар қажет болды және Сырдарияның төменгі ағысы мен Арал аумағынан, Каспидің солтүстік жағалауынан ауызша жеткен жыр үлгісі араға уақыттар салып біртіндеп аңыз-ертегінің, тіпті жазба әдебиеттің кейіпкері ретінде типтендірілуі әбден мүмкін.

Үшіншіден, В.М.Жирмунский мен онымен пікірлес зерттеушілердің пайымдауынша жоғарыда көрсетілген тұжырымдарды дәлелдейтін бірнеше дерекздері кездеседі. Әбілғазының «Түркімен шежіресінің» мәліметтерінде: «Знатные люди и бахши из туркмен, сведущие в истории, рассказывают: семь девушек, подчинив себе весь огузский иль, много лет были беками. Первая из них – Алтун-Гозеки, дочь Сундунбая и жена Салор-Казан-алпа; она была высокого роста. Вторая – Барчын-Салор, дочь Кармыш-бая и жена Мамыш-бека.

Могила ее находится на берегу реки Сыр ипользуется известностью в народе. Узбеки ее называют Голубое жилище – Кок-кесене (кашане) – Барчын, (это) – великолепный гумбез, убранный изразцами» (Диваев,1905: 48).

Ал «Көккесене» күмбезінің орны Сырдарияның аңғарында, ортағасырлық Сығанақ қаласы үйіндісінің маңында, қазіргі Төменарық теміржол бекетінің солтүстік-шығысынан 5 шақырым шамасындағы X-XI ғасырларда оғыздарының мекені болған, бүгінгі Қожамберді аулының аумағында жатқанын XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырда тарихшы-археолог ғалымдар түрлі зерттеулер арқылы дәлелдеген. Атап айтқанда, Көккесенеде Ресей әуесқой археологтардың түркістандық үйірмесінің мүшесі В.А.Каллаур (1898, 1901), тарихшы-шығыстанушы А.Ю.Якубовский (1927) арнайы зерттеп, оның құрылыс жүйесін, материалдарының құрамын, архитектурасын қарастырғанмен, мұнда нақты Алпамыс батырдың жары Баршын сұлудың жерленгенін ғылыми анықтай алмаған. Өкінішке орай, көненің көзі болған бұл тарихи ескерткіштің бірте-бірте іргесі сәгіліп, 1914 жылы біржола құлап, кейін орны жермен жексен болғаны туралы да археологиялық зерттеулер жазылды (Бартольд,1963: 154-158).

Жоғарыдағы Түркістан археологтары үйірмесінің тағы бір мүшесі Ә.Диваев «Көккесене атауының мәні» аталған еңбегінде 1905 жылы үйірменің кезекті мәжілісінде Сағанақ, Ашнас т.б. көне қалаларды зерттеп жүрген В.А.Каллаурдың Көккесене тас ғимраты жөнінде баяндама жасағаны ту-ралы хабарлама жазып, бұрын өзі жазып, жариялаған «Мавзолей Кок-Кесене» тақырыбына қайта оралады (Рашид-ад-дин,1952: 40-42). Ол алдыңғы зерттеуінде Сары Үйсін, Үйсін сияқты жер аулары корректуралық қателіктерден «Сары үйшік, Үйшік» болып жазылып кеткендігін мойындап, «Көккесенеге» қызығушылық танытып, ол туралы қандай да бір мәлімет тауып беруді оқыған азаматтар Жүсіпбек Басығарин мен сұлтан Ерғали Қасымовтан өтінігенін жазады. Ж.Басығаринның жиған мәліметінше, құрылыс ескерткішін Қожамқұл есімді өте қатал билеуші ерте кезең хандарының атақты әйелдерінің біріне арнап салдырған. Ол құрылыс жүргізу барысында ауыр жұмысқа ерлермен қатар бойжеткен қыздарды да салып, халық дәстүрінде болмаған жауыздыққа барған. Сыртқы есіктерінің батыс жаққа қарауынан ғимраттың мешіт еместігін айқын аңғартады. Ж.Басығарин «Көккесене» ұғымына екі түрлі анықтама береді. Біріншіден, кесене «кошана» термині парсы тілінде «ғимрат» деген мағынаны білдіреді. Сондықтан тура мәні – «көк ғимарат». Екіншіден, бұл атау арабтың «кенисе» деген ұғымынан, яғни «мұсылман еместер» ғимраты деген түсінікке жақындау келетінін де еске салады. Ал Е.Қасымов атауды «көк» және сарттың «кесе» (пяла) сөздерінің тіркесі екендігін, ол Шиелі мен Жаңақорған елдімекендерінің ортасындағы, «Көккесенеден» онша қашық емес Сұнақата қаласымен қатар салынғандығын жазады. Бұл мәліметтерге Ә.Диваев онша қанағаттанбаған сыңай танытады. Көріп отырғанымыздай, Ж.Басығарин деректері де Көккесененің әйел адамға арналып жасалғандығын айқындай түседі (Рашид-ад-дин,1952:171). Ә.Диваев күмбездің ішкі қабырғаларында сақталып қалып, кейін В.А.Каллаурдың тапсырмасымен Жайлыбаев деген кеңсе қызметкері көшіріп алған жазбаны жергілікті қазақтардың оқи алмағандығына өкініш білдіреді. Бұл жазбаның кейінгі тағдыры белгісіз болып, зерттеушілердің ешқайсысы ол тақырыпқа оралмаған.

Ал ортағасырларда Баршынкент (Барчинлыгкент, Барджинлигкент, Кызқала, Кышқала т.б.) атаулы қаланың болғаны жазба деректерде сақталып қалған. Академик Ә.Марғұлан Әбілғазының, В.В.Бартольдтың, С.П. Толстовтың, И.Кастаньенің еңбектеріне сүйене отырып: «Оғыз елінің атақты бір қаласы – Баршынкент. ...Баршынкенттің тағы бір қызық тарихы ол қаланы оғыз елін басқарған жеті данышпан қыздың бірі – Баршын сұлуға арнап салынғандығы. Қазақтар ол қаланы бергі кезге дейін «Қыз қала» деп келді, демек қызға арнап салды дегенді мегзейді. Баршынкенттің (Қыз қаланың) орны Сырдарияның сол жақ бетінде, Қызылорда қаласына жақын маңда», – (Марғұлан,1985: 196-197) деген нақты, қисынды тұжырым келтіргені белгілі. Баршынкент жөнінде Абдул-Фазал ибн Мұхаммед (Жамал Карши), Хусам ад-Дин Грубили Барчынлығы сияқты ортағасырлық оқымыстылар

тарихнама жазған. Бұл екі ғалымның өзара қарым-қатынасы, пікірлестігі В.В.Бартольд еңбегінде көрініс берген (Джамал ал-Карши,2005:151).

Тағы бір өкінерлік жайт, 1961-1962 жылдары академик С.П.Толстовтың «Хорезм» экспедициясы Сырдарияның төменгі ағысындағы Жент, Жанкент, Асанас т.б. ортағасырлық қалаларға археологиялық зерттеулер жүргізгенмен, көне Баршынкент елдімекенін анықтап, ғылыми айғақты дереккөздерін таба алмаған. Атақты Жібек Жолының бойында орналасқан бұл қалалар Монғол шапқыншылығы кезеңінде де, кейінгі Қазақ хандығының қалыптасуы тұсында да үлкен стратегиялық маңызға ие болғандығы тарихи еңбектерде жазылып қалған. Рашид-ад-дин 1219 жылы Жошы ханзада Сығанақ қаласын алмас бұрын елші жібергендігін, алайда қала тұрғындары оны өлтіріп, берілмейтіндігін жариялағанда, монғолдар оны үлкен күшпен алып, әлгі елшінің төлемі үшін қорғанушыларды түгелімен қырып жібергенін, осыдан кейін Өзгенд, Барчанлыгкент пен Ашнас қалаларын бағындырып, Жент шаһарын алуға көп күш жұмсағанын жазады. Алайда, монғолдардың Бенакета и Ходженд қалаларын жаулап алу барысында соңғысының әмірі Темір-мәліктің ерлігін баяндаған әңгімесінде батыр қолбасшының Сырдарияның төменгі ағысындағы әскери әрекеттері, соғыс кемелерімен өзе бойындағы жанқиярлық шайқастары, әсіресе Баршынкентте жау өзеннің екі жағынан қоршауға алғанда жағалауға шығып, жау тырнағынан сытылып кеткендігі былайша суреттеледі: «Тимур-мелик, узнав о засаде (монгольского) войска, высадился на берегу Барчанлыгкента и двинулся со своим отрядом верхом, монголы шли вслед за ним. Отправив вперед обоз, он оставался позади его, сражаясь до тех пор, пока обоз не уходил (далеко) вперед, тогда он снова отправлялся следом за ним...» (Қоңыратбаев,1987:5).

Бәмсі-Байрақ – Алпамыс туралы жыр, аңыз, ертегілер Азербайжан, Түркия елдерінде сақталып, түрлі вариант-версияларда таралғанымен, түркімендердің кейінгі ұрпақтарына жетпеген сыңайлы. Алайда, бұл тақырыптағы халық туындылардың болғандығын Әбілғазының жоғарыда: «Знатные люди и бахши из туркмен, сведущие в истории, рассказывают: семь девушек, подчинив себе весь огузский иль, много лет были беками...» (Диваев,1905:695), – деуіне қарағанда, оның заманында Барчин-Салорға қатысты шығармалар ел арасында айтылып жүргені анық. Ал Жамал Карши 1273 жылы Алмалықтан Сырдарияға барған сапарында: «Страна пахарей и туркмен, на ее земле скапливаются снега, земля холмистая и песчаная, рассадник москитов и муравьев. В пустыне, отдаленной от гор живут пыжаватые, усатые (люди),– дей отырып Хусам-ад-дин әл-Баршынылығы ғалымдығы туралы мәліметтер келтіргені белгілі (Кәрбозов,2017:155).

Бүгінде Академик В.М.Жирмунскийдің ХХ ғасырдың 40-50 жылдары айтқан: «...Местное казахское население уже не связывает развалины «Кок-Кесене» (голубое здание) с именем Барчин и Алпамыша, как во времена Абулгази» (Бартольд,1963:167), – деген тұжырымымен келісу қиын. Себебі кейінгі бірсыпыра зерттеулерде, әсіресе Ә.Қоңыратбаевтың (Лерх,1870: 165), П.Бейсенбаевтың, Е.Кәрбозовтың (Бисенбаев, Кәрбозов, 2016:89) еңбектерінде Сыр бойындағы Баршынкент пен Алпамыс-Гүлбаршының қатысы бар екендігі сөз болады. Алдыңғы пікірді В.А.Каллаур да, Ә.Диваев та, өзге де зерттеушілер қолдай отырып, өзбек хандарының құрметіне салынған деген тұжырымды қолдайды. Дегенмен, қазірге дейін Сырдарияның төменгі ағысының оң жағалауын қоныстанып келген жергілікті тұрғындардың арасында таралған аңыз-әңгімелерден, сондай-ақ олардың шежірелік мұраларынан Баршынкент пен Көккесененің аталған эпостың кейіпкерлеріне тән екендігін көруге болады. Алайда, Көккесененің орны белгілі болғанымен, тағдыры ХҮ ғасырдан кейін беймәлім күйде қалып, заттай айғақтары әлі күнге дейін археологтардың назарына ілікпеген Баршынкент іргесінің қалануы, қалыптасуы, өркендеуі, қирауы жөніндегі тарихи деректер мардымсыз болып келеді.

Баршынкенттің Дешті-Қыпшақ тарихындағы орны, дамуы, құлдырап жойылып кетуі туралы деректер біржақты емес, түрліше құбылып отыратынын байқауға болады. В.В.Бартольдтың (Бартольд,1963: 236-237), П.Лерхтың (Лерх,1980:7-11) еңбектерінде қала 1219 жылғы монғол шапқыншылығы кезінде күйреген. Керісінше, ханзада Жошы пәрменімен шығарылған теңгелердегі жазуларға (П.Лерх), сондай-ақ Жамал Каршидің

жоғарыда аталған сапарында осышаһарда ғұлама ғалым Хусам ад-Дин Грубили Барчынлығы кездесіп, одан дәріс алғанын ескерсек, онда XIII ғасырдың аяғында Баршынкенттің Сыр өңіріндегі ірі мәдени орталық болғанын аңғаруға болады. Бұл ретте ілгеріде көрсетілген Ә.Марғұланның Баршынкентке байланысты тұжырымдары В.М.Жирмунскийдің: «Однако старое сухое русло Сырдарьи (лежающее к западу от нового), по которому расоложе-ны развалины могочисленных древних («огузскиз») городовкрепостей, носит еще в различных своих частях названия «Огуз-Жылгасы» или «Огуз сай» («Огуз овраг»), «Барчин-дарья» и др. С именем Барчин связано, вероятно, и название города Барчикент (или Барчинлигкент) сущесвавшего в этих местах...» (Бартольд,1963: 67-168), – деген пікірлеріне сүйене отырып айтылғанында дау жоқ.

Н.Маслердің айтуынша, Бей-Бейректің есімі Байбурт қаласында және оның айналасындағы халық арасында аңыз болып тараған. Осы маңдағы Алмыш қыстағындағы кейбір армян отбасылары өздерін Байректің тікелей ұрпағы, осы өңірдің билеушісі княздардың қатарында санайды. Байбурт қаласында Байректің аңызға айналып кеткен қабірі сақталып қалған (Macler,1928: 150-158).

Ал Башқұртстан Республикасы Ушалы ауданына қарасты Ахун елдімекенінің оңтүстік-батысында сақталған қадатастар (менгирлер) кешенін жергілікті башқұрттар, татар-мишарлар «Алпамыстың қабірі» атап, оған зор құрметпен қараған. Бұл кешен Ресей ғалымдарына 1997 жылы мәлім болып, 2002 жылдың жазында Ф.Петров бастаған археологтар қазба жұмыстарын жүргізе бастайды. Зерттеу жұмыстардың нәтижесінде кешеннің шеңбер жүйесіндегі түзілімі осы типтегі ескерткіштер арасында өте сирек кездесетіндігі анықталған. Тіпті, кейбір ғалымдар көне замандарда оның обсерватория міндетін атқаруы мүмкін деген болжамдар жасауына түрткі болған. Жергілікті граниттен қашалға қадатастардың дені шеңберді бойлай бағандалған. Оның сол жақтағысы тегістеліп өңделген және оның жоғарғы бөлігі туып келе жатқан айдың бейнесін аңғартады екен. Кешен ежелгі елдімекеннің шыға берісіне, көрнекті жерге, күре жолдың бойына қойылған. Археолог-ғалымдардың тұжырымдарына қарағанда: «Ахуновские мегалиты – могила великана. ...комплексе Ахуново были обнаружены фрагменты керамики эпохи поздней бронзы. Отдельные менгиры, расположенные на водоразделе вне связи с другими археологическими памятниками, могут датироваться эпохой Средневековья. Вероятно, одиночные менгиры и мегалитические комплексы устанавливались в эпоху поздней бронзы индоевропейским населением степей до sosteпей рядом с долговременными поселками. Анализ топографии данных памятников показывает, что все они установлены на тех направлениях, с которых наиболее удобен подъезд к поселению. Это позволяет предположить, что менгиры стояли у ведущей к поселению дороги. Пограничное расположение менгира между человеческим жильем и окружающим его миром позволяет предполагать его символическое значение как стража, замыкающего границу и оберегающего жилье» (Вериго:2002).

Археолог Ф.Петров жетекшілік еткен экспедиция ондаған айғақты заттар алып, зертханалық жұмыстар жүргізіп, ғылыми болжамдар жасағанмен, Алпамыс батырдың сүйегін тауып, нәтижелі антрапологиялық талдауларға қол жеткізе алмаған. Экспедицияның басты мақсаты да бұл емес, қадатастар кешенінің жүйесі, орнатылу себептері, архитектурасы т.б. қалыпты археологиялық сұрақтарға жауап іздеу еді. Ал жадтан жадқа ауысып, ауыздан ауызға жетіп, әлі күнге дейін жергілікті түркі халықтарының сана-сында сақталып қалған сенімді, Алпамыс батырдың рухы-на деген құрметті ешкімнің кенеттен, аяқасты, қолдан жасай алмайтындығы анық. Оған Алпамыс туралы башқұрт, татар халықтары жеткізген аңыз-әңгімелер, ертегі жыр-лар айғақты дәлел бола алады. Сондықтан «халық айтса, қалып айтпайды» деген қағиданы ұстанып, осы кешенді Алпамысқа қатысты қайта зерттесе, тұйыққа тірелген көптеген сауалдарға жауап табылар еді деген ойдамыз.

«Қорқыт ата кітабындағы» «Байбөрі баласы Бәмсі-Байрақ туралы жырдың» негізгі сюжеті әу баста халық туындысының кейінгі Қоңырат версиясының желісімен құрылып, Оғыз тайпаларының Дешті-Қыпшақ даласынан, Сырдария бойынан Кавказ бен Кіші Азия

аумақтарына дейінгі көші-қон әрекеттерінің, жаңа қоныстардағы мәдени, тарихи-әлеуметтік жағдайлардың салдарынан жаңа оқиғалар, атаулар, кейіпкерлер т.б. қосылғаны, түрлі өзгерістерге ұшырып, қысқартылып, алынып тасталғандығы дау тудырмайды. Оған В.М.Жирмунскийдің: «Сказание об Алпамыше – Бамси было перенесено огузами в Закавказье и Анатолию в период их передвижения на Ближний Восток под предводительством сельджуков, т.е. не ранее первой половины XI в. Это позволяет отнести сложение огузской версии «Алпамыша», связанной с именем Бейрека, ко времени до начала XI в., т.е. к периоду господства огузов в низовьях Сырдарьи (IX-X вв.), – деген ойлары дәлел болады (Бартольд, 1963: 166-167).

Қоңырат версиясының өзбек редакциясын алғашқылардың бірі болып жазып алып, оның кеңінен насихатталуына, әлемдік деңгейде ғылыми айналымға түсуіне ықпал еткен фольклортанушы-ғалым Х.Зарифовтың Алпамысқа қатысты жырдың бастапқы үлгілері Сырдарияның төменгі ағысы мен Арал теңізі жағалауында, патриархалды-рулық құрылыстың соңғы кезеңінде пайда болып, кейін оғыздардың жер аууына байланысты Кіші Азияда көрініс тапқаны жөнідегі болжамы да алдыңғы тұжырымды қуаттай түседі (Дамбаева, 2012: 73-74). Әсіресе, оның Этторе Россидің пікіріне сүйене отырып «Бамсы» есімінің түрлі фонетикалық өзгерістерден кейін «Алп+Мамс (и)» болып (Әбілғазыда – Мамыш бек, алтай ертегісінде – Алып Манаш) бастапқы мәнін ұғындыруы мүмкін деген ойы да сенімді. Себебі оғыздардың көші-қон соқпағының бойындағы халықтардың тілдік, әдеби-мәдени ықпалы, шығарманың таралуындағы эпикалық кеңістік, уақыт мәселелері оның мазмұндық, көремдік сапасына айтарлықтай өзгерістер қосқандығы сөзсіз.

В.Жирмунский мен А.Кононовтың мына ой-түйіндеріне қарағанда, «Қорқыт ата кітабы» бірнеше ғасырларда қалыптасқан оғыз тілдес халықтардың әдеби мұраларының жиынтығы болып табылады: «Книга эта является записью и литературной обработкой эпических сказаний, слагавшихся передававшихся у этих народов в творческой устно-поэтической традиции на протяжении многих веков, с IX по XV в. Это замечательный памятник их древней национальной культуры, который и для других тюркоязычных народов, составляющих значительную часть многонационального населения Советского Союза, является в своем роде единственным отражением народного поэтического творчества в столь отдаленную историческую эпоху» (Жирмунский, Кононов, 1962:3). Бұл пікірдің дәлелді екендігін кітап мәтінінде кездесетін кейбір атаулар мен ұғымдардың бір-біріне қарама-қайшы болып келетіндігінен аңғарған жөн. Мысалы, «Байбөрі баласы Бәміс-Байрақ туралы жыр» бөлімінің басталуында Баяндүр ханның тойына келген бектерге Байбөрі баласыздығын айтып мұңын шағады. Сонда: «Бұл сөзді естігенде барлық оғыз елінің бектері қолдарын жайып, жүздерін көкке жая жалбарынып, «Тәңірі саған ұл берсін», – десті. ...Сол кезде перзентсіз Байбижан орнынан тұрып: «Бектер, маған да бір тілек бата беріңдер, тәңірі маған да қыз берсін, – деді. Барлық оғыз елі қол жайып, оған да дұға оқыды. «Тәңірі жарылқаса, сен де қызды боларсың», – десті. «О, бектер, егер көк тәңірі маған қыз беретін болса, оны мен Байбөрінің баласына бесікте жатқанда қоссам деймін, осыған сіздер куәлік етіңіздер», – деді» (Әдеби жәдігерлер, 2007: 340). Көріп отырғанымыздай, осы оқиғалар болған кезде оғыздар әлі Ислам дінін қабылдай қоймаған еді.

Ал осы бөлімінің соңында Бәміс-Байрақ барлық қиындықтарды жеңіп, қуаныштан Баяндүр ханның елінде ұлан-асыр той болып жатқанда Қорқыт ата келіп былайша бата береді: «...Ақ сақалды әкеңнің барар жері ұрмақ болсын. Сені Құдай ұлыңнан, туғандарыңнан айырмасын. Көзінді жұмғанша Құдай сені дініңнен айырмасын. Сіз бен біз Құдайдың дидарын көрелік, амин! Дұғадағы басымыз бір болсын. Хан ием, Құдайдың досы Мұхаммедтің дида-ры үшін Алла-тағала (ол дүниеде) күнәнді жеңілдетсін» (Әдеби жәдігерлер, 2007: 367), – деген туындының қорытынды мәтінінің мазмұнына қарап, бұл кезде оғыздар Исламды толық қабылдап, руханият ретінде бойына сіңіріп, елдің дәстүрлі діні деңгейінде ұстанғанын айқын аңғаруға болады.

Селжұктанушы В.Гордлевскийдің пайымдауынша Византия императоры Константин Мономах 1050 жылы селжұқтардың көсемі Тоғрұл бектің құрметіне Константинополдегі

мешітті қайта қалпына келтіріп, оны діни қызметкерлермен қамтамасыз еткен. Алайда, дін мәселесінде түйіні шешілмеген мәселелер аз емес еді. Бірақ қайсар мінезді селжұқ әскерлері Ислам үшін күресіп, көбіне жеңіске жетіп отырды. «В Малой Азии Сельджукиды испытали иновещерское воздействие, шедшее как изнутри, так и извне. И было бы неправильно смотреть на Сельджукидов как на оплот ислама, как на воинствующих борцов за веру, задерживавших натиск крестоносцев. В Малой Азии, действительно, Сельджукиды вели борьбу с христианами; они на надписях титуловали себя гордо истребителями неверных; их величали «султанами ислама», но религиозный фанатизм был им чужд, мотивы у них были искусственно связаны с исламом (Гордлевский, 1916:166).

Қорытынды. Түйіндеп айтқанда, осы аздаған деректердің өзі Алпамыс батырға қатысты халық туындыларының жүріп өткен жолдарының схемалық сызбасының сұлбасын көрсетіп отырғандай. Сюжет желісі өте көне, түптегі Орта Азия мен Сібір аумағын мекендеген түркі-монғол халықтарының ауыз әдебиетінде кездесетін архаикалық мотивтерден түзілген ертегілік эпос оғыз тайпаларының ізімен XI-XIV ғасырлардың аралығында Кіші Азия, Мәуераннахр, Армения, Сирия, Месопотамия, Пәкістан, Грузия т.б. елдерге таралғаны белгілі. Кейін ол жергілікті жағдайларға байланысты мазмұндық сипаты, көркемдік табиғаты қайта қалыптасып, Байрекке байланысты батырлық аңыз-әңгімеге, ертегіге, тіпті жыр үлгісіне айналып, таралу ауқымы кеңейген сайын нұсқалары, версиялары пай-да болғандығын көреміз. Солардың бірі – ортағасырлық оғыздың бірегей батырлық эпосы «Қорқыт ата кітабының» негізгі кейіпкерлерінің қатарындағы Бәміс-Байрақ туралы жыр. Жоғарыда көрсетілген ортағасырлық деректерге, тарихи-әдеби, фольклорлық мәліметтерге сүйеніп аталған жыр сарындарының V-VII ғасырларда Алтай өлкесінен Сырдария аумағына, одан IX ғасырдан бастап ауғын оғыздармен Еуразияның өзге де аймақтарына таралып кеткендігіне көз жеткізуге болады.

Т.К.Албеков,

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова.

Ведущий научный сотрудник, к.филол.н.

Алматы, Казахстан.

E-mail: tokhtar58@mail.ru

ОГУЗСКАЯ ВЕРСИЯ ЭПОСА «АЛПАМЫС БАТЫР» И ЕГО ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Резюме. Эпос «Алпамыс батыр» – это общетюркское достояние, дошедшее до нас с древних времен. Имеется несколько вариантов эпоса. Эпос давно стал объектом всестороннего научного исследования среди отечественных и зарубежных ученых. Его изучали в сравнительно-типологическом и генеалогическом аспектах. В данной статье рассматривается огузская версия эпоса и исторические основы его возникновения.

Ключевые слова: эпос, исторический эпос, джыр, версия, вариант, рукопись, фольклор, историзм.

Т.К.Аlbekov

M.O. Auezov Institute of Literature and Art

Leading Researcher, Candidate of Philology,

Almaty, Kazakhstan.

E-mail: tokhtar58@mail.ru,

OGUZ VERSION OF EPOS "ALPAMYS BATYR" AND ITS HISTORICAL BASES

Abstract. The epos "Alpamys Batyr" is a common Turkic heritage that has come down to us since ancient times. There are several options for epic options. The epos has long been the subject

of comprehensive scientific research among domestic and foreign scientists. It was studied in comparative typological and genealogical aspects. This article discusses the Oguz version of the epic and the historical foundations of its occurrence.

Key words: epic, historical epic, zhyr, version, variant, manuscript, folklore, historicism.

Information about authors:

T.K.Albekov, M.O. Auezov Institute of Literature and Art Leading Researcher, Candidate of Philology, Almaty, Kazakhstan. E-mail: tokhtar58@mail.ru, Scopus ID – 57195976018. ORCID ID – 0000-0003-2481-663X

ӘДЕБИЕТ

- [1] Albekov T., Alpysbaeva K., Auyesbayeva P. Distinctive and educational features of Kazakh folklore by the example of «Words of Ancestors». – Revista ESPACIOS, 2017. – Vol.38 (N° 45). – Páğ. 33
- [2] Абул-Гази Бахадурхан. Родословная туркмен. Перевод А.Н.Кононова. – Москва, Изд. АН СССР, 1983.
- [3] Агаджанов С.Г. Очерки истории Огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. – Ашхабад, Ылым, 1969.
- [4] Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва, Москва, Восточная литература, 1963.
- [5] Бартольд В.В. Китаби Коркуд (рукопись). – Ленинград, Спб, 1929.
- [6] Бисенбаев П., Кәрбозов Е. «Алпамыс батыр» жыры: тарихилығы мен типологиясы. // ҚазҰУ хабаршысы. Журналистика сериясы. – 2016. – №4(42).
- [7] Вериго В. Могила великана Алпамыша. – Вечерний Челябинск, 2002.
- [8] Гордлевский В.А. История Ахлата. – Этнографические обозрѣние, 1916.– №3-4.
- [9] Гордлевский В.А. Государство Сельджукидов Малый Азии. – Москва-Ленинград, Наука, 1941.
- [10] Дамбаева А.Н. Героический эпос народов Центральной Азии и Южной Сибири. // Международный научно-исследовательский журнал, 2012. – №5(5).
- [11] Джамал ал-Карши. Ал Мулхакат би-с-сурах. Т.1. – Алматы, Дайк-Пресс, 2005. [12] Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Ленинград, Наука, 1974.
- [13] Диваев А. Мавзолей Кок-Кесене (историко-археологическая заметка). Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии (1904-1905). – Вып.Х. Ташкент, 1905.
- [14] Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. Том 1. – Алматы, Таймас, 2007.
- [15] Жирмунский В.М. Вопросы генезиса и истории эпического сказания об Алпамыше. Об эпосе «Алпамыш». Материалы по обсуждению эпоса «Алпамыш». –Ташкент, Издательство Академии наук УзССР, 1959.
- [16] Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка (Текст). – Москва, Восточный литературы, 1960.
- [17] Жирмунский В.М., Кононов А. От составителей. Книга моего деда Коркута. –Москва-Ленинград, АН СССР, 1962.
- [18] Зарифов Х. Об основных мотивах эпоса «Алпамыш». // Тезисы докладов и сообщений регионального совещания по эпосу «Алпамыш». Ташкент – 1956.
- [19] Крымский А.Е. История Турции и ее литературы. Т.1. – Москва, 1916.
- [20] Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы, Ғылым, 1987.
- [21] Лерх П. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 г. – Ленинград, Спб, 1870.
- [22] Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы. Жазушы, 1985.
- [23] Macler N. Contes, legendes ot еropее de l'Armenie. – Paris, 1928.
- [24] Петрушевский И.П. Внутренняя политика Ахмеда Ак-Койунлу. // Сборник статей по истории Азербайджана. Баку, Издательство АН Азербайджанской ССР – 1949 – Вып. 1.
- [25] Рашид-ад-дин. Сборник летописей летопись. Книга.1. – Москва-Ленинград.Спб, 1952.
- [26] Якубовский А.Ю. Развалины Сыганака. Т.2. – Ленинград: Спб, 1929.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Albekov T., Alpysbaeva K., Auyesbayeva P. Distinctive and educational features of Kazakh folklore by the example of «Words of Ancestors». – Revista ESPACIOS, 2017. – Vol.38 (Nº 45). Pág. 33. (англ.)
- [2] Абул-Гази Бахадурхан. Родословная туркмен. Перевод А.Н.Кононова. – Москва, Изд. АН СССР, 1983. (рус.)
- [3] Агаджанов С.Г. Очерки истории Огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. – Ашхабад, Ылым, 1969. (рус.)
- [4] Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва, Москва, Восточная литература, 1963. (рус.)
- [5] Бартольд В.В. Китаби Коркуд (рукопись). – Ленинград, Спб, 1929. (рус.)
- [6] Бисенбаев П., Карбозов Е. Сказание «Алпамыс батыр»: историзм и типология. // Вестник КазГУ. Серия журналистика, 2016. – №4(42) (каз.)
- [7] Вериго В. Могила великана Алпамыша. – Вечерний Челябинск, 2002. (рус.)
- [8] Гордлевский В.А. История Ахлата. // Этнографические обозрения. – 1916.– №3-4. (рус.)
- [9] Гордлевский В.А. Государство Сельджукидов Малой Азии. – Москва-Ленинград, Наука, 1941. (рус.)
- [10] Дамбаева А.Н. Героический эпос народов Центральной Азии и Южной Сибири. // Международный научно-исследовательский журнал – 2012. – №5(5). (рус.)
- [11] Джамал ал-Карши. Ал Мулхакат би-с-сурах. Т.1. – Алматы, Дайк-Пресс, 2005
- [12] Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Ленинград, Наука, 1974. (рус.)
- [13] Диваев А. Мавзолей Кок-Кесене (историко-археологическая заметка). Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии (1904-1905). Вып.Х. – Ташкент, 1905. (рус.)
- [14] Жирмунский В.М. Вопросы генезиса и истории эпического сказания об Алпамыше. Об эпосе «Алпамыш». Материалы по обсуждению эпоса «Алпамыш». – Ташкент, Издательство Академии наук УзССР, 1959. (рус.)
- [15] Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка (Текст). – Москва, Восточный литературы, 1960. (рус.)
- [16] Жирмунский В.М., Кононов А. От составителей. Книга моего деда Коркута. – Москва-Ленинград, АН СССР, 1962. (рус.)
- [17] Зарифов Х. Об основных мотивах эпоса «Алпамыш». // Тезисы докладов и сообщений регионального совещания по эпосу «Алпамыш». – Ташкент, 1956. (рус.)
- [18] Коныратбаев А. Казахский эпос и туркология. – Алматы, Ылым, 1987. (каз.)
- [19] Крымский А.Е. История Турции и ее литературы. Т.1. – Москва, 1916. (рус.)
- [20] Лерх П. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 г. – Ленинград, Спб, 1870. (рус.)
- [21] Литературные памятники. Двадцать томник. Том 1. – Алматы, Таймас, 2007. (каз.)
- [22] Маргулан А. Древние сказания и легенды. – Алматы. Жазушы, 1985. (каз.)
- [23] Macler N. Contes, legendes et epopée de l'Arménie. – Paris, 1928. (фран.)
- [24] Петрушевский И.П. Внутренняя политика Ахмеда Ак-Койунлу. Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. 1. – Баку, Издательство АН Азербайджанской ССР, 1949. (рус.)
- [25] Рашид-ад-дин. Сборник летописей летопись. Книга.1. – Москва-Ленинград, Спб, 1952. (рус.)
- [26] Якубовский А.Ю. Развалины Сыганака. Т.2. – Ленинград, Спб, 1929. (рус.)

REFERENCES

- [1] Abul-Ghazi Bahadurkhan. (1983). Family tree of Turkmen. Translation by A.N. Kononov. Moscow, Izd. AN SSSR. (Russian)
- [2] Agadzhanov S.G. (1969). Essays on the history of the Oguzes and Turkmens of Central Asia of the 9th-13th centuries Ashgabat, Ylym. (Russian)

- [3] Albekov T., Alpysbaeva K., Auyesbayeva P. (2017) Distinctive and educational features of Kazakh folklore by the example of "Words of Ancestors". Revista ESPACIOS. Vol. 38 (Nº 45). Pág. 33. (English)
- [4] Bartold V.V. (1929). Kitabi Korkud (manuscript). Leningrad, St. Petersburg (Russian)
- [5] Bartold V.V. (1963). Turkestan in the era of the Mongol invasion. Moscow, Moscow, Vostochnaya literatura. (Russian)
- [6] Bisenbaev P., Karbozov E. (2016). The legend "Alpamys Batyr": historicism and typology. Bulletin of Kazakh State University. Series journalism.No. 4 (42). (kaz.)
- [7] Dambaeva A.N. (2012). Heroic epic of the peoples of Central Asia and South Siberia. International Research Journal. No. 5 (5). (Russian)
- [8] Diva A. (1905). Mausoleum of Kok-Kesen (historical and archaeological note). Protocols of the Turkestan circle of lovers of archeology (1904-1905). Edition X. Tashkent. (Russian)
- [9] Gordlevsky V.A. (1916). History of Akhlat. Ethnographic review. No. 3-4. (Russian)
- [10] Gordlevsky V.A. (1941). Seljukid State Asia Minor. Moscow-Leningrad, Nauka (Russian)
- [11] Jamal al-Qarshi. (2005). Al Mulhakat bi-s-surah. T.1. Almaty, Dyke-Press; Zhirmunsky V.M. (1974) Turkic heroic epic. Leningrad, Nauka. (Russian)
- [12] Konyratbaev A. (1987). Kazakh epos and turkology. Almaty, Gylym. (kaz.)
- [13] Krymsky A.E. (1916). History of Turkey and its literature. T.1. Moscow. (Russian)
- [14] Lerch P. (1870). Archeological trip to Turkestan Territory in 1867. Leningrad, St. Petersburg. (Russian)
- [15] Literary monuments. (2007). Twenty volume. Volume 1. Almaty, Taymas. (kaz.)
- [16] Margulan A. (1985). Ancient legends and legends. Almaty Zhazushi. (kaz.)
- [17] Masler N. (1928). Contes, legendes ot epore de l'Armenie. Paris (French)
- [18] Petrushevsky I.P. (1949). The domestic policy of Ahmed Ak-Koyunlu. Collection of articles on the history of Azerbaijan. Vol. 1. Baku, Publishing House of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR. (Russian)
- [19] Rashid ad-din. (1952). A collection of annals of annals. Book 1. Moscow-Leningrad, St. Petersburg. (Russian)
- [20] Verigo V. (2002). Tomb of the giant Alpamysh. Evening Chelyabinsk. (Russian).
- [21] Yakubovsky A.Yu. (1929). The ruins of Syganak. T.2. Leningrad, St. Petersburg (Russian)
- [22] Zarifov H. (1956). On the main motives of the epic "Alpamysh." Abstracts of reports and messages of the regional meeting on the epos "Alpamysh". Tashkent. (Russian)
- [23] Zhirmunsky V.M. (1959). Issues of genesis and history of the epic tale of Alpamysh. About the epos "Alpamysh". Materials on the discussion of the epic "Alpamysh." Tashkent, Publishing House of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR. (Russian)
- [24] Zhirmunsky V.M. (1960). The legend of Alpamysh and the heroic tale (Text). Moscow, Vostochnaya literatura. (Russian)
- [25] Zhirmunsky V.M., Kononov A. (1962). From the composers. The book of my grandfather Korkuta. Moscow-Leningrad, Nauka. (Russian)